

İslâm-Hıristiyan Polemiği Üzerine Bir İnceleme

(Gazâli'ye atfedilen al-Radd al-ğamîl li-İlâhiyat
İsa bi-sarih al-İngil'in yazarı kimdir?)¹

HAVA LAZARUS-YAFEH
ÇEVİREN: MEHMET AYDIN
PROF. DR., SELÇUK Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

1. Giriş

Gazalinin eserinde Yahudilik ve Yahudiler konusundaki İbranice makalede² “Şayet Gazali, ilk planda Sûfi ve teolojik edebiyat alanında bir şahsiyet olarak kabul edilirse; onun eserlerinde Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı en küçük yeni bir tutumun tanıklığı bulunmaz teklifimi” önerdim. O, Yahudilik ve Hıristiyanlıkla polemige girmekten sakınmakta ve onun yazıları, Yahudiler ve Hıristiyanlar konusunda sadece nadir işaretler ihtiva etmektedir. Bütün bu işaretlerde, onun görüş noktası bir hukukçunun görüş noktasıdır. Ona göre, bu konu, öbür dünya kanununun çok altında olan bu dünya kanununun alanından çıkmaktadır. Kendisinden önceki Sufiler gibi o da, ferdin faziletlerini tamamlamak ve onu öbür dünyaya hazırlamak için bu konuyu önemsiz görmektedir. Hatta denilebilir ki o, başka din mensuplarıyla yapılacak her tartışmayı, Allahın onları ilgilendiren kararlarını değiştirmek için faydasız bir çaba olarak telâkki etmektedir³.

Bununla beraber, Gazali'nin eserleri arasında bir metin varki bu kanaati çürütmektedir. Bu metin, başlıkta zikredilen ve R Chidiac tarafından Fransızcaya çevrilen ve yayınlanan al-Radd al-Jamil'dir⁴. Bu eser, daha

¹ Bu eser, aynı zamanda âl-Radd al-Ğamil 'ala sarîh al-İncil olarak da isimlendirilir. Bu makalede eserin ismi kısaca Radd olarak belirtilmiştir. Bu makale, Revue des Etudes İslamique, 1869 yılının/2 sayısı aynı basımdan 219-238 sahifelerinden tercüme edilmiştir.

² Tarbiz, A Quarterly for Jewish Studies, Vol. XXXIII, No: 2, Aralık, 1963, 70. Yaş Münasebetiyle David H. Baneth'e ithaf edilmiştir.

³ a.g.e., s. VI.

⁴ Ghazali, Refutation Excellente de la divinite de Jésus Christ diapers Les Evangiles, texte etabli, traduit et commenté par Robert Chidiac, Préface de L. Massignon, Paris, 1939.

yakınlarda Almancaya teferruatlı bir tefsirle, F. E. Wilms tarafından tercüme edilmiştir⁵. G.J. Padwick ise, bu eserin İngilizce bir tercümesinin K. Henry tarafından yapıldığını söylemekle beraber, böyle bir tercümenin yayınlanıp yayınlanmadığını bilmiyorum⁶.

Bu metin üzerine araştırmacıların ilk dikkatini çeken "*Le Christ dans les Évangiles selon al-Ghazali*" isimli makalesiyle L. Massignon (1883-1962) olmuştur. Yine O, Chidiac'ın yayınladığı esere bir önsöz yazmış ve bazı sakıncalarla birlikte bu eseri Ghazaliye ait mevsuk bir eser olarak kabul etmiştir. *İşte o zamandan beri, bu eser, otantik olarak kabul edilmiştir*⁸. Yine Massignon, Ghazalinin muhtemel olarak Mısırda ikametini delil olarak kullanmıştır⁹. Bununla beraber, bu metin karşısında şüpheler daima devam etmiştir. Hatta o metnin otantikliğini kabul eden araştırmacılar arasında bile, metnin, belli sayıda değişikliklere maruz kalmış olabileceğini kabul etmektedirler. *Bu değişikliklerin, muhtemelen yazarın talebelerinden birisinin diyle veya eski bir materyalin bu metinle bütünleştiği şeklinde olmuş olabileceğini düşünmektedirler. Nitekim orta çağda her iki şekilde yaygın haldeydi*¹⁰.

Başka araştırmacılar, bu konuda daha da ileriye gitmişlerdir. Meselâ M. Bouyges, bu eseri, otantikliği şüpheli olan eserler arasına koymaktadır¹¹. A. Badawi de bu eseri otantikliği şüpheli eserler arasına koymuştur¹². W. M. Watt'a gelince, o, "*The Authenticity of the Works attributed to al-Ghazali*"¹³ isimli makalesinde ve "*Muslim Intellectual*"; A. Study on al-Ghazali"¹⁴ isimli kitabında bu eserden bahsetmemektedir. Ona göre bu, kitabın apokrif olduğuna işaret

⁵ Franz Elmar Wilms, Al-Ghazâlî's-Schrift Wider die Gottheit Jesu, Leyde, 1966.

⁶ G. I. Padwic, Al-Ghazali and the Arabic Versions of the Gospels, dans The Muslim World, 19, 1939, p. 130-140.

⁷ Bak: R.E. I, VI, 1932, p. 523-536.

⁸ Bir çoklarının arasında Bak: Abû Rida, Al-Ghazâlî Und seine widerlegung der Griechichen Philosophie, Madrid, 1952, p. 49-56; N. Daniel, Islam and the West, The Making of an image, Edimbourg, 1962, p. 50 ve No: 5, p. 334; D. Sourdel, Un Pamphlet Musulman anonyme di époque 'abbâsîde contre les chrétiens, dans R. E. I, XXXIV, 1966, p. 5, No: 3; M. Smith, dans Al-Ghazzâlî the Mystic, Londres, 1944, bu metni sadece bir yazmaya ve padwick'in yukandaki makalesine göre, otantik eserler arasında zikretmektedir.

⁹ Chidiac, introduction, p. 25; Wilms, p. 24-25, aynı şekilde, G. Hourani, The Chronology of Ghazali's Writings, dans JAOS, 79, 1959, p. 229, Bu seyahat konusundaki şüpheleri ilgili olarak Bk. F. Jabre, la biographie et l'oeuvre de Ghazali reconsidérées à la Lumière des Tabaqât de Sobki, dans MIDEO, I, 1945, p. 94.

¹⁰ Bak: Chidiac, introduction, p. 24, 26-27, 31-33; 59; Wilms, p. 39, 46-47.

¹¹ M. Bouyges, et M. Allard, Essai de Chronologie des Oeuvres de Al-Ghazali, Beyrouth, 1959, Appendice VI, p. 125-126.

¹² A. Badawi, Les Oeuvres d' Al-Ghazali (Arapça), Kahire, 1961, p. 262, No: 83.

¹³ Dans JRAS, 1962, p. 24-25, Onun makalesi, The Study of Al-Ghazali, dans Oriens, XIII-XIV, 1961, p. 121-131.

¹⁴ Edimbourg, 1963.

etmektedir. Bu yaklaşım, *F. Jabre* tarafından Gazali'ye tahsis edilen kitaplarada uygulanabilir¹⁵.

Tabiatıyla bu makalede, Gazaliyi ilgilendiren önemli literatürde bu anlamda bulunan bütün pasajları belirtmek ve Radd konusundaki tartışmalarla ilgili, orta-çağ İslâm-Hıristiyan polemiğini işleyen *Wilms* tarafından¹⁶ kısmen zikredilen ve kullanılan, çok saydaki detaylı bibliyografyanın hepsini zikretmek söz konusu değildir... *Radd* konusunda bilinen bazı temel donneleri ve bu konuda araştırmacılar tarafından yayılan en önemli kanaatları yeniden incelemeyi öneriyorum. Bu dosya'ya başka metaryalleri, yeni kanaatleri, özellikle, bu eserin ve onun uslubunun edebî karakterini ilgilendiren, yeni yatırım metodlarını koyacağız. Bu metodlar, onun muhtevasını işlemekten daha güvenli görünecektir. *Bunları uygulayarak, ümid ediyorum ki Gazalinin asla yazmadığı bu eserin, muhtemelen kıpti olan eski bir Hıristiyan tarafından yazılmış olabileceği şeklindeki hipotezimi ispatlayacağım. Bu hipotez, hem Gazali'nin bundan böyle eserlerinin reddedilmez biri üzerine yapılacak olan incelemesi için; hem de İslâm-Hıristiyan polemik incelemeleri için, bana önemli görülmetedir*¹⁷.

II. Dış Deliller

Önce bu eseri ilgilendiren bazı dış delilleri inceleyeceğiz:

a) Yazmalar:

Bu metnin üç yazması vardır¹⁸. Bunlardan *ikiisi*, İstanbul'da (Ayasofya 2246, 2247. Bunları chidiac B, S olarak isimlendirmiştir). *Üçüncüsü* de, anonimdir ve Leydindedir. (Bunu da chidiac G olarak isimlendirmiştir). Bu yazmalar,

¹⁵ Yukarıda zikredilen makale, p. 220, No: 7 ve F. JABRE, la Notion de la Certitude Selon Ghazali dans ses origines psychologiques et historiques, Paris, 1958; F. JABRE, la Notion de la Ma'rifa chez Ghazali, Beyrouth 1958; F. JABRE, al-Munqid Min dalal Erreur et Délivrance, Arapça Metin ve Fransızca çeviri giriş ve notlar (Unesco), Beyrouth, 1959.

¹⁶ Maalesef, *Wilms*'in eseri çok sayıda temel hataları da ihtiva etmektedir. Ayrıca bu hataların hepsi bibliyografik de değildir (Mesela s, XVII'deki Talbîs İblis, İbn Cevzî'nindir. Yoksa, Maverdî'nin değildir. Diğer yandan *Wilms*, bir hadisi, Kur'anda göstermeye gayret etmektedir. Tabiatıyla bu hadis, Kur'anda bulunmuyor (p. 107, No: 1). Burada söz konusu olan meşhur bir hadistir. Bu hadis, Goldziher tarafından daha önce nakledilmiştir (Z.A., 1909, P. 324) ve yine R. Nicholson (Personality, 1923, p. 58) tarafından da zikredilmiştir. *Wilms* tarafından verilen Gazali'nin doktrini ve yazılan ile ilgili tasvirler (p. 18-19) ve dili ile ilgili bilgiler (p. 37) genellikle başka bilgilerin yetersiz bilgileri üzerine dayandıkları için genelde yanlış ve dengesizdir (G. Vajda dans ARABICA, XV, 3, 1968, p. 325-327).

¹⁷ Benim şu makaleme bakınız: Philosophical Terms as a Criterion of Authenticity in the Writings of Al-Ghazzâlî, in studia islamica, XXV, 1966, p. 111-121.

¹⁸ Chidiac, introduction, p. 95 ve Bouyges, p. 126, Badawi, sadece 2246 nolu yazmayı zikretmektedir, p. 262.

Massignon kadar, chidiac tarafından da analiz edilmişlerdir¹⁹. Fakat burada, üzerinde yeterince durulmayan iki olayın çok önemi vardır: Chidiac'a göre, bütün bu yazmalar, çok sonraya ait olan yazmalardır. (B. XIX. yüzyıl; S. XV yüzyıl; G. XVI. yüzyıl/1065 hicri). Diğer yandan İstanbul yazmalarından biri (padwick'e göre p. 131, iki yazma) bir derlemenin içinde bir kısımdır. Bu derleme, bir başka risaleyi ihtiva etmektedir. Bu risalede yanlışlıkla Gazali'ye atfedilmiştir. Bu risale, “*şifâ-al 'alil Fi ma Waqa'a fi't-Tawârât wal-ıncil*” ismiyle, Gazalinin, Nişapur²⁰ da hocası olan Juveyni'ye (öl. 1085) ait olan ve Hıristiyanlığa karşı yazılmış olan bir polemik kitabıdır. Şüphesiz, yazmalar, muhteva benzerliğinden dolayı ikiz risale kabul edilmiştir.

Bu şartlarda yazmalar konusunda denilebilecek en az şey, bu eserin yazarının Gazali olduğunu ispat için reddedilemez detayları bu yazmaların vermediğidir.

b) Gazali'nin Eserlerinin Katologları:

Bu metinle ilgilenen bütün araştırmacılar, çok sayıdaki Biyografi derlemelerinde Gazali'nin eserlerinin iyi tanınan katologlarından hiçbirinde “*Radd al-jamil'in*” bulunmadığını itiraf etmek zorunda kalmışlardır. Bu şaşkınlık, bugüne kadar muhafaza edilmiş olan²¹ ve Gazali tarafından gerçekten yazılan eserler listesine, çok belli sayıda yüksek ünvanlar ihtiva eden bu listeler iyi bilindiğinde, bir kat daha artmaktadır. Bu kataloglar, Gazali'nin kaleme alma niyetinde olduğu, ancak hiçbir zaman yazamadığı eserleri ve farklı eserlerde söz konusu olduğu gibi, aynı eseri birtakım farklı ünvanlarla zikretmektedirler. Nihayet katologlar, kesin olarak Gazali'nin yazmadığı çok sayıdaki yazıyı da Gazali'ye atfediyorlar²². XVIII. Yüzyılın sonundan çok sonra bile, Gazali biyografisi yazan hiç kimse “*Radd al-Jamil*”i zikretmemektedir²³. Hatta *Murtaza al-Zebidi* (M. 1791) bile zikretmemektedir.

¹⁹ Wilms, p. 32-33.

²⁰ Bouyges, p. 126 ve 140, No: 227; Goldziher, Streitschrift des G. gegen die Batinijja Sekte, Leyde, 1916, p. 29-30. Yine bak: Infra, p. 223, No: 3 ve P. 238, Bunun yakında çıkan Fransızca tercümesi için bak: M. Allard, Textes Apologétiques, Beyrouth, 1968.

²¹ Bu listelerin çoğu, daha yakında 'Abd al-Karim 'UTMÂN tarafından şu eserde toplanmıştır: Sirat al-Gazzali Wa-aqwâl al-mutaqqaddimîn fihi, Damas, Yine bak: A. Badawi'nin yukarıda zikredilen eserinin ilavesine.

²² Birçok yazının, çok hızlı şekilde Gazali'ye atfedildiğini açık şekilde İbni Arabi de (M. 1240) doğrulamaktadır. Mesela bu yazılardan ikisi için gerçek yazarın ismini İbn Arabi vermektedir. Bak: Kitab al-Muhâdârât wa-l-Musamârât, Kahire 1324/1906, I, p. 125, İbn Tufayl (M. 1185) de Gazaliye yanlışlıkla atfedilen birtakım eserler zikretmektedir. L. Gauthier, Hayy Ben Yağhdân, Alger, 1900, Arapça Metin, p. 14, Fransızca tercümesi, p. 13, Gazali'nin çok sayıdaki bibliyografik listeleri, açık şekilde mevsukiyet problemini ortaya koymaktadır.

²³ En azından iki biyografi yazarı, Juveyni'nin yukarıda zikredilen eserini “*Radd al Jâmil*”in ismine çok yakın olan farklı bir isimle, Gazali'ye atfetmektedirler. AL-YÂFİ al-Yamani (M. 1366), Mir'ât al-

O, Gazali'nin ihyası hakkındaki şerhinin girişinin XIX. bölümünün sonunda, Apokrif eserler şerhi proplemini ele almaktadır. Bouyges'a göre, (p. 126), "Radd al-jâmil", ilk defa modern bibliyografiler de görülmüştür. Bu biyografiler, bu asrın başında, Qabbânî, Hilmî ve L. Massignon gibi araştırmacıların dikkatini bu metin üzerine çekmiştir.

Bu eser etrafında, asırlardan beri, hacimli bir edebiyatın sinesinde oluşan *sessiz bir komplo* konusunda birtakım açıklamalar yapılmıştır. Yazarın, Hıristiyanlara çok taviz verdiği kanaatindedir. (Çünkü o, onların kutsal kitaplarının metnini, onların tahrif olduğu ve onların doğru yorumlara sahip olmadığı iddiasında bulunmamıştır). Bundan dolayı ve başka nedenlerden dolayı bu eser, müslümanlar tarafından reddedilmiştir. Hıristiyanlara gelince, oldukça yüksek bir seviyedeki bir polemik savunma yeteneğinden yoksun kalmışlar ve bunun için de sessiz kalmayı tercih etmişlerdir²⁴. *Abû Rida* aksi görüşü savunarak "Radd al Jamil" in yazarının, Hıristiyanlara hiçbir taviz vermediği ve onun, "Radd al Jamil" i alaylı ve sert bir üslup içinde kaleme aldığı kanaatindedir. *Abu Rida* yukarıda bahsedilen "sessizliğin" sebebinin, müslüman dünyasında açık hiçbir ihtiyaca cevap vermediği olayında bulunduğunu ve sonuç olarak da aynı yazarın birçok başka eserinde olduğu gibi unutulduğu kanaatindedir²⁵.

c) *Gazali'nin diğer eserlerinde bu metnin geçmesi ve bu metinde Gazali'nin eserlerinin geçmesi konusu:*

Bu metin üzerinde yukarıdaki paragrafta zikredilen "sessizliğin komplosu" konusunu tamamlamak için, Gazali'nin mevsuk veya gayri mevsuk kabul edilen diğer eserlerinde bu metne hiçbir işaretin olmaması olayını hatırlatalım. Fakat dahası var: Gazalinin hiçbir eseri, "Radd al Jamil" de zikredilmemiştir. Bu ise, Gazalinin itiyadlarına ters bir olaydır. Orta çağda bir Apokrif metni, Arap literatüründe tanınmış bir yazara atfetme girişimi veya şüpheli metinler içinde bu yazarların çok iyi tanınan bazı mevsuk eserlerinin isimlerini zikretme veya ondan tam bir pasaj nakletme olayları hatırlandığı zaman, bu iki olay da çok anlam kazanmaktadır. Diğer yandan, mevsuk eserlere, apokrif

---

Ginân, III, Haydaraad, 1388 h, p. 180 (veya Abd al-Karim UTMAN, p. 87) ve 'Abd al-Qâdir AL-'AYDARÛS (M. 1628), in Fine de l'edition du caire, 1357h, *ihya*, p. 17 (A. Badawi, p. 500). Her iki liste birçok başka eser ihtiva etmektedir. (Bunların yazarları çok iyi tanınıyor) Buna rağmen yanlışlıkla Gazali'ye atfedilmektedir; H. Halifa, III, p. 353, No: 5899 ve I, p. 386, No: 1085, IV, p. 584, No: 9650. M. Steinschneider polemische Und Apologetische Literatur, Leipzig, 1877, p. 48, No: 31. Burada Jüveyninin eseri ile "Radd al Jamil" in aynı olduğundan bahsediliyor ve eser Gazali'ye atfediliyor. Aynı hatayı H. Halife ve L. Massignon (REI, VI, p. 525) da yapmaktadırlar.

²⁴ Chidiac, introduction, p. 20; Wilms, p. 35.

²⁵ Abu Rida, p. 53; Wilms, p. 35.

metin konusunda birtakım işaretleri veya bu metnin açıklayıcı nakillerini sokmak da alışılmış bir durumdur²⁶.

d) Hıristiyan Yazar Abûl-Hayr İbn al-Tayyib'in Şehadeti:

Bu metni ilk zikreden yazar, XIII. yüzyılın Hıristiyan yazarı *al-Raşid Abû'l-Hayr İbn al-Tayyib* olmuştur. *Graf* a göre, birçok polemik ve apolejetik eserin yazarı olan bir kiptî söz konusudur²⁷. "*Radd al-Jâmil*" e bağlı olarak *Abû'l-Hayr* da bulunan iki nakil "*Vingt Traités*" isimli eserinde²⁸ *P. Sbath* tarafından zikredilmiştir. Nakledilen pasajlar *Chidiac*'ın yayınladıkları ile aynıdır (*Chidiac*: p. 43-45). Ancak *Massignon*, onların deforme olduğuna inanmaktadır²⁹. *Sbath* bu yazma konusunda hiçbir detaylı bilgi vermemektedir. Ancak bu nakilleri ihtiva eden risalenin ismine gelince (maçâla Fi'l-radd 'alal-Muslimin alladina yattahimûna al-Nasârâ bi-l-İ'tiqâd bi-talâta İlâhât) o, ne *Graf*'ın "*Geschichte*"inde ne de *P. Sbath*'ın "*Bibliothèque des Manuscrits*" sinde³⁰ bulunmamaktadır.

Chidiac tarafından yirminci sahifedeki bir not ta belirtilen son bir detay daha vardır: *Gazalinin* ismi ve iki nakil sadece bu risalenin ilavesinde bulunmakta (öyleki, bu risale, bütünü içinde "*Radd al Jâmil*" türündeki yazılara karşı bir polemik eser olarak kendini takdim etmektedir) ve ne eserin ismi ne de onun *Gazali*'ye atfı söz konusu edilmemektedir. Şayet, bu detaylara bir başka önemli olayı ilave edersek "*Radd al Jâmil*" konusunda yegane sahip olduğumuz bu dış delilide şüphe ile karşılayabiliriz. Burada çok iyi bilinen bir olay söz konusudur³¹. O da şudur: Hıristiyan yazar *İbn al-Tayyib*den sonra hiçbir Hıristiyan yazar "*Radd al Jamil*"i zikretmemiştir. Bu konuda *chidiac*'ın ifadelerini aynen kullanmak mümkündür: "*Bu mümfend tarîhin dâşında, müsliiman yazarlarda olduğu gibi, Hıristiyan yazarlarda da aynı sessizlik kompleksu vardır.*"

²⁶ *Gazali*'nin yazılarının mevsukiyeti proplemi, *Gazaliyi* inceleyen hemen hemen bütün araştıncılar tarafından ele alınmıştır. Bu konudaki önemli literatürün içinde çok sayıda makale ve eserler yukarıdaki notlarda verilmiştir.

²⁷ *G. Graf*, *Geschichte der Christlichen arabischen Literatur*, 1947, II, p. 344, No: 112 ve orada verilen bibliyografya. Aynı şekilde bak: *M. Steinschneider*, *Polemische und apologetische Literatur*, p. 37, No: 18 ve *G. Gráf*, *zum Schrifthum des Abu'l-Barakât und des Abu'l-Hair*, "*Oriens Christianus*" un içinde, III, 8, 1933, p. 133-145. *Wilms*'e göre (ki o *Massignon*'u takip etmektedir. Bak: *REI*, VI, p. 513). Söz konusu olan bir *Ya'kubid*dir. "Von dessen Leben keine weitere Nachrichten Vorliegen" (p. 203, No: 2). Bununla beraber *Wilms*, *Graf*'ı bibliyografyasında zikrediyor. Yine o, *chidiac* gibi *İbn al-Tayyib*'in XII. yüzyılda yaşadığı kanaatindedir (introduction, p. 19). Halbuki *Massignon* (*Ibid*, p. 525) ve *Graf* aksi kanaattedir.

²⁸ *P. Sbath*, *Vingt traités philosophiques et apologetiques d'auteurs Chrétiens du IX-XIV siècles*, Caire, 1929, p. 177-178, Yine bak *Chidiac*, intro. P. 20, No: 2 ve p. 56.

²⁹ Bak: *REI*, VI, p. 525.

³⁰ *I*, Caire, 1928, p. 38-39, *Grat*, ne *Massignonu* ne *Sbathu* ne de bu nakilleri zikretmemektedir.

³¹ *Chidiac*, introduction, p. 19-20; *Wilms*, p. 35.

Bu metnin ortaya çıktığı veya derhal bir Hıristiyan muhitte tanındığı zaman, bu ister XIII. yüzyıldan önce veya ondan itibaren veya ondan çok sonraki tarihlerin aksine, yazmalardan birinin tarihine yakın bir dönem olsun; bizi ilgilendiren, eserin bu tek zikri herşeye rağmen önerdiğimiz önemli hipotezi deseklemektedir.

Gördüğümüz gibi bu metnin mevsukiyetini destekleyen hiçbir dış delile sahip değiliz, o halde şimdi dikkatimizi bizzat eserin bize sunduğu iç delillere çevirelim:

III. İç Deliller

a) Dil ve Uslup:

Şüphesiz “*Radd al-Jamîl*”ın uslubu ve kullandığı kelimeler, Gazalinin eserleri olarak kabul edilen eserlerdekinden çok farklıdır veya o eserler, “*Radd al Jamîl*”e göre büyük farklılıklar ortaya koymaktadır.

Chidiac’da, Massignon gibi aşağı yukarı aynı kanaattedir. Chidiac, yazdığı girişte şunları söylemektedir: *İlk okumada gerçekten bu sert metin, ince yorum, çoğu defa müphem ve uygun bir ifade arayan bir düşünürün sık teşebbüsleriyle bozulmuş bir üslupla biraz yapı değişikliğine uğramışa benziyor. Bu durum ise, Gazalinin her zaman yaptığı bir tarz değildir* (s. 21).

Fakat onun sonuçta vardığı karar oldukça spesifik görünüyor ve bizzat metinde hiçbir destek bulmuyor: “Bu müşahedeler, bizi şu hipotezi ileri sürmeye götürmüştür: Yazarının Gazali olduğu bir eser, onun kaleminden çıkmasada, Gazzali’nin onu dikte ettirdiği veya onun konusunu, küçük bir dinleyici topluluğun önünde açıklamış olması mümkündür. Yani dinleyicilerden birisinin çabucak notlar almış olması sonrada aldığı notları üstada sunarak basma izni (ijaza) alması ihtimali büyüktür (p. 24).

Diğer yandan *chidiac*, bu metinde yinede bu eserin yazarı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmayan bir dizi işaretlerin bulunduğunu söylemektedir. O’na göre bu eser, Gazali’nin silinmez izini taşımaktadır (p. 21). Yine o, açıkça bu kitaptaki terminolojiyi, fikirleri ve *Radd al Jamîl*’ın üslubunu açıklamaktadır.

Uslup araştırmasının ortaya koyduğu büyük güçlükler, muhtemelen, “*Radd al Jamîl*” konusunda *chidiac*’ın farklı açıklamaları arasında görülen çelişkiyi doğrulamaktadır. Yinede ben, uslub araştırmasının, yukarıda zikredilenlerden³² çok daha açık ve daha iyi sonuçlar vereceğine inanıyorum.

³² Hazırlanmakta olan şu eserde, Studie in AL-Ghazzali, (Bu eser, İbrani üniversitesi tarafından yayınlanacaktır). Gazalinin yazılarında dil ve uslub problemine birçok kısım tahsis ettim. Yine

Gazalının üslup ve karakteristik dil çizgilerini saymak mümkündür. Bu özellikler, böyle bir tespitle yegane ölçüyü temsil etmesede, şüpheli eserlerin mevsukiyetini tespit için bize çok büyük yardımda bulunmaktadır.

Seneler boyunca kompoze edilen bu yazıların birçoğu, farklı konuları işlemiş ve birçok yönden çok farklı bir topluma hitap etmişde olsa; üslup araştırması, Gazali'nin eserde kullandığı dil konusunda şaşırtıcı bir sürekliliğin olduğunu ispat etmiştir. Gazaliye çok değerli gelen çok sayıda ifadeleri saymak mümkündür. Bu ifadeler, çok sık şekilde, Gazali'nin mevsuk eserlerinde bulunmaktadır. Bu ifadeler arasında bazıları, özel bir anlama veya onun yazılarında özel bir anlam farkına sahip olmuştur. Bu deyimler, sözlüklerde bulunmamakla beraber, onun fikirlerinin doğru anlamını tercüme etmek için çok önemlidirler. Gazalının mevsuk eserlerinde çok sık karşılaşılan bu deyimlerden bazıları "*Radd al Jamil*" de ya hiç bulunmamakta veya çok nadir şekilde bulunmaktadır. Bu deyimlerden bazıları şunlardır:

Füller: *istağatta*, *Istarakka*: Bir eşyayı değersiz veya kınanan bir halde telakki etmektir³³. *Tahakkama*: sadece konjokture dayalı, keyfi bir hüküm vermektir (Tahâfut'ta çok sık kullanılmaktadır). *Tağammula*: Yabancı bir imanı kabul etmek anlamındadır (Yahut, sapık birinin imanını).

Zarflar: *'alâl-tabk'ik*: Hakikatte, gerçekte; *Fî-haqq*, *bi'l-idâfa ilâ*: İzafiyet ifadeleri.

Üslup Şartları: *lâ natma'a fi*: Ümit yok (şans) = ümit edilemez. *lâ yutamârâ fi*: İtiraz edilemeyen şey. *Hasm albâh*: Yolu bloke etmek.

Deyimsel İfadeler: *al-sâdık al-gâhil*: Cahil dost (dini imanda)³⁴ *gawr wa-gâ'ila*: Eli kulağında bir tehlike; *amr muhtir*: ciddi ve tehlikeli bir iş (Bu kökten dördüncü şekil nadirdir).

Diğer taraftan "*Radd al Jamil*"de çok sayıda ifade yer almaktadır. Onlardan bazıları, yazarın özel kelimeleri olarak karakteristik olarak kendilerini göstermektedirler. Bunlar, yazarın mevsuk eserlerinde ya yoktur ya nadir olarak vardır. İşte bunlardan birkaç örnek³⁵:

Gazalının mevsuk olarak tanınan çok farklı eserlerinde toplanan yüzlerce nota dayanılarak bu çalışma yapılmıştır (Studia Islamica, XXV, 1966, p. 113).

³³ Bak: A. Badawi'nin yayınladığı Gazali'nin Mustazhirindeki düzeltmeler: Fadâ'ih al-Bâtınyya, Kaihire, 1964, p. 7, 10; Goldziher tarafından Streitschrift, p. 2, 14.

³⁴ I. Goldziher, Streitschrift, p. 19, No: 2, Tabiatıyla çok sayıda başka örneklerde verilebilir.

³⁵ Bak: aynı şekilde Chidiac'ın çevirisindeki aşağıdaki referanslara bak.

Wa-Fi'l-galb hâsika, chidiac yayını, p. 5, 14; *min al-râ'si an*, p. 28, 4; *Fasawâbulhum ançâ' muğrib*, p. 30, 4; *la aqâla allâhu lihadihil- 'isâbal-narukâ citaran*, p. 40, 15; *Şarîh al- 'aql, Şarâ'ih al- 'uqûb*³⁶ p. 28, 2; 38, 5, 11; 47, 17.

Fakat "Radd al Jamil" aynı zamanda Gazalinin mevsuk eserlerinde kullanmayı sevdiği birkaç ifadeyi de ihtiva etmektedir³⁷. Meselâ, *Falaîta Si'ri* (Bak: Chidiac, p. 11, 17; 25, 12 ve başka yerlerde) kelimeleri veya *mustanad* kelimesi (p.7,7;9,7 ve başka yerlerde) olduğu gibi dayanılabilen şey üzerindeki anlam ispatı, yukarıdaki kelimelerle başlayan retorik isteğiyle ifade edilmeye çalışılmıştır (Genelde negatif bir muhteva içinde).

Bu açıdan özellikle çarpıcı olan cümle p. 45, 1, 7 de bulunmaktadır: "*Wa-idâ şahbat al-ma'ânî falâ muahbata fi'l-alfaz*". Bu cümleyi chidiac şöyle tercüme etmiştir: "*Şayet fikirler doğru ise, terminoloji ve dil uygunluğu az öneme sahiptir.*" Bu, Gazali'nin çok iyi bilinen beyanatının gereksiz bir açıklaması olacaktır. Bu şekil, Gazali'nin, birçok mevsuk eserinde bulunmaktadır³⁸.

Bu ifadelerin çoğu, oldukça müşterekler ve Arapçada geniş şekilde kullanılmışlardır. Bunlar, bir metnin mevsukiyeti için tanık olarak asla kullanılamazlar. Yukarıda yapılan işaret akılda tutulursa, hiçbir linguistik çizgi, bir eserin yazarını tesbit için yegane ölçü olarak alınamaz. Genel bir tarzda, tipik karakteristik çizgilerin olmayışı, onların varlığından daha çok ispatlayıcı olduğunu ilave edebiliriz. Çünkü onların varlığı, dönemin edebi şekliyle, yabancı tesirle, intihalle ve sonradan ilaveler gibi başka kriterlerle açıklanabilir.

b. Felsefi Terminoloji

Şüphesiz "Radd al-Jamil"ın yazarı bazı felsefi terimlerden yararlanmıştı. Çünkü felsefi terminolojiyi kullanmak, onun işine gelmiştir. Bu *chidiac*'ın özel

³⁶ Eserde başka misallerde bulunuyor. Meselâ Şarîh, kelimesi diğer kelimelere ilave edilmiştir. Meselâ kitabın adında da buna örnek görülmektedir. Şaraha Fiili, "Radd al Jamil"de sık rastlanmaktadır, özellikle ikinci şekilde... Burada işaret etmek gerekirse, saçmalıklara akf düşünceye dayalı deliller, Gazali'nin eserlerinde çok sık kullanılmıştır. Bununla beraber bu özel deyimsel ifade her defasında takdim edilmez.

³⁷ Chidiac, introduction de p. 21-22 de bu konuda örnekler vermektedir. Fakat chidiac, Radd al Jamil'de ve Gazali'nin diğer eserlerinde bulunan bu üç ifadeye çok işarete bulunmaz. (Tahafut al-Talasifa, felsefi bir usupla kaleme alınmıştır ve linguistik karakterler ihtiva etmektedir). Wilms, (p. 37-38) de aynı ifadeleri Gazali'nin eserine atfetmektedir.

³⁸ Tahafut al-falâsifa, ed. M. Bouyges, p. 29, 1; al-iqtisâd fi'l-îtiqâd, ed. Du Caire, p. 11, 7-Ihyâ ulûm al-din, 1'ère partie, fin du vol, I, ed, du caire, 1356 H. p. 152, 11-12-Ihya 4'e Partie, vol. 6, İbid, p. 3603, 5-7; Mişkât al-anwar, ed. A. Afifi, caire, 1964, p. 66, 1 s.

sözlüğü ile de ispatlanmıştır³⁹. O, filozof Aristo diye isimlendirilmekten uzak değildir. Çünkü Arap filozofları arasında cari olan uygulama böyledir⁴⁰.

Bu kelimeler, Anti-filozofik sunni tarzda veya az sunni-sufi tarzda yazılmış eserler olan⁴¹ *muqâsîd al-falasîfa*, *Tahâ füt al-Falasîfa*, *Mihakk al-nazar ve Mi'yâr al-ilm* gibi felsefi doktrinlerin reddi veya tasvirini işleyen Gazalinin ilk denemelerinde bulunmaktadır. Aksine, onun diğer otantik eserleri bu terimlerden tamamen yoksundur.

Sonuç olarak, Gazalinin Bağdat'taki son ikametinden, ölümüne kadar yazılan kitaplarında bu terminolojiden bilinçli olarak sakınmaya gayret ettiğini, aynı terminolojiyi çok serbest şekilde eserlerinden birinde kullanmış olabileceğini o eserin ise sadece felsefi konuları işlemediğini, sanki yazarın Hıristiyanlık ile felsefenin çok sıcak dost olmalarından korkmuş izlenimi verdiğini çıkarmak, çok riskli bir durum olacaktır. *Radd al Jamîl*'in rasyonalist yazarında hiçbir sûfi tavrın izinin olmayışı, Gazalinin bu eseri, Bağdattan ayrılışından sonra yazmış olabileceği hipotezini destekler görünmektedir.

Diğer yandan Gazali'nin "*Radd al Jamîl*"i, felsefe, İsmailizm ve Sufizm etüdleriyle meşgul olduğu bir dönemde, birçok talebe tarafından kuşatıldığı, dünyanın her yerinden kendisine ulaşan hukuki sorularla çevrildiği bir dönemde, Bağdat döneminde veya yaptığı kabul edilen Mısır seyahatinden önce, kaleme almış olabileceği de zor kabul edilebilen bir durumdur⁴².

Gazalinin bütün bu faaliyetleri arasında, onun Hıristiyanlıkta ilgilendiğine, hıristiyan olarak adlandırılan farklı doğmaları tanımak noktasında etüd ettiğine veya onların kitaplarını, bölümlerini zikrederek; yahut *İbranicæ* veya Kipticæ⁴³ gibi yabancı dillerde nakiller yaptığına dair en küçük bir işaret yoktur. O halde onun bu eseri yazması çok az bir ihtimaldir.

c) Yabancı Dilde Nakiller:

Radd al-Jamîl, Arapça yazılmayan üç cümle ihtiva etmektedir. Bunlardan ikisi, yazara göre *İbranicæ*⁴⁴ ve biri de *Kipticæ*⁴⁵'dir. İlk nakil (p. 5, 11) Çıkış, IV, dan

³⁹ Lexique (özel sözlük), teknik bir terim olarak kabul edilmemelidir. Bundan dolayı, filozofik terimlerin başka örneklerinde zikredilmiştir. Wilms, p. 212, Die Terminologie der Trinitätslehre und christologie.

⁴⁰ E. I., Faylasûf: Bu kelime al-Faylasûf al-Awwal'ın kısaltılmışı olarak görülüyor. Gazali de Tahâfût'da aynı şeyi söylüyor. Bouyges, p. 8, 1, 5, al-Faylasûf al-Mütlak: Bu kelimeye "*Radd al Jamîl*" de çok sık rastlanır: p. 12-15; 3, 9, 14, 4-5; 6, 8-13, v.s. yine bak: al-Muallim al-Awwal dans al-Qustâs al-Mustaqim (Ed. Chelhot, p. 43 [46]).

⁴¹ Benim *Studia Islamica*'daki XXV, makaleme bakılabilir. Bu proplemi orada genişçe işledim.

⁴² Bak: al-Munqid, Passim ve özellikle onun Sufizme geçişi için bak: al-Subkî, Tabaqât, IV, p. 101.

⁴³ Bu demektir ki, Gazali, eserlerinde Hıristiyanlığa işaret etmediği anlamına gelmez. Meselâ, Tahâfut, ed. Bouyges, p. 4, al-Iqtisâd, Caire, p. 93-94. Fakat Gazali bu işareti, tarihi ve teolojik bilgisi olmadan yapmaktadır.

⁴⁴ Hakikatte, İkinci İbranicæ nakil, Aramicedir. (47)'ci dipnota bakınız.

alınmıştır: “İşte, eli kar gibi ozaamı idi” *chidiac, introduction* (p. 5) da “Yazarın çevirisinin doğru olmadığına işaret ederek, aynı şekilde dikkatimizi (p. 68-70), Kitab-ı Mukaddesten yaptığı alıntıya, Kur’an’a zıt (XXXVI, 32; XXVII, 12) özel bir açıklama vermek zorunda kalmıştır. Bu alıntının iddiasına göre Musa’nın eli gerçekten cüzzamlı idi. Buradan anlaşılın, yazar eski ve yeni ahit konusunda, belkide, Kur’andan daha iyi bilgi sahibiydi. Fakat onun İbranice çevirisi çok akıcı değildi ve yazısı tuhaftı⁴⁶.

Bu ikinci nakilde de (p. 23, 45 ve p. 18,2) görünmektedir. Orada yazar, İsa’nın çok iyi bilinen çığlığınu nakletmektedir:

“Eli Eli, lama sabaktani? =Allahım, Allahım, beni niçin bıraktın? (Markos: XV, 34; Matta: XXVII, 46)⁴⁷. Bu cümle, *Radd al Jamil*’in kullandığı anlamda⁴⁸ müslüman polemik edebiyatında daima zikredilmiş ve İsa’nın beşeri tabiatını ispatlamak için kullanılmıştır. *Radd al-Jamil* de bulunan olağanüstü nakli, analiz etmeden önce, Gazalinin başka hiçbir eserinde, İbranice bir nakil izi olmadığı olayı üzerinde ısrar etmek gerekir. Oysa, bu tür nakiller, İbn Hazmın, Birûni’nin ve İbn Haldun’un yazıları gibi polemik veya tarihi başka metinlerde bol miktarda bulunmaktadır. Diğer yandan, *Radd al Jamil*’in yazarı, Yuhanna: I/14 cümlesini kıptice nakletmiştir: “*Kelâm beden olup inayet ve hakikatle dolu olarak aramızda sakin oldu; bizde onun izzetini, Baba’nın biricik oğlunun izzeti olarak gördük*”⁴⁹.

Müslüman tezine göre İSA, Sadece beşer tabiatına sahip bir peygamberdir. *Radd al-Jamil*’in yazarı, bu ifadenin yegane doğru olanının Kıptice versiyon olduğunu iddia etmektedir. Çünkü bu versiyon, İSA’nın tanrısal tabiatını kabul eden Hıristiyanların hatasını açıklamaktadır. Yazar bundan sonra, Kıptice (*bohairique*) “*Kelâm (Tanrı), bedeni yaptı*” versiyonunu⁵⁰ naklediyor ve tam makul bir izah veriyor. Buna göre, sadece bu versiyon, gerçek anlamı vermekte ve ayetin doğru tercümesi de bu olmaktadır (p. 37).

⁴⁵ Chidiac, p. 5, 11; 23, 4; 47, 3; Chidiac, introduction, p. 25, 31-2, 57, 69.

⁴⁶ Bak: Chidiac, p. 5’de ve Wilms, p. 54, de olduğu gibi yazım, ve arapça nede orijinal İbranice ve Aramice’ye yazıma uygundu.

⁴⁷ Burada not etmek gerekirken, iki nakile müteakiben yazar açıkça İbranice kelimelerin söz konusu olduğunu söylemektedir. Chidiac, ilk naklin (p. 5) çevirisinde tamamen bu noktayı unutuyor. Halbuki o, bunu introduction p. 31’de zikrediyor, ikinci nakilden sonra (p. 23), Chidiac, *Radd al Janil* yazarının hatasını düzeliyor ve Markos, XV, 34’ü, “Bu sözler İbranicedir” yerine “Sözler Aramicedir” diyerek tercüme ediyor.

⁴⁸ Meselâ, Baqillâni, kitap al-Tamhid, edi. R. J. Mc Carthy, Beyrut, 1967, p. 99 (Bu bölüm A Abel, tarafından analiz edilmiştir. Bak: Etudes d’Orientalisme dédiées à la mémoire de Levi-Provençal, I, Paris, 1962, p. 1-11). Aynı şekilde bak: İbn Hazm, Kitâb al-Milel, ed. Caire, 1320h, 11, p. 61.

⁴⁹ Metin için bak: p. 47, 1.3, Aynı şekilde introduction, p. 25-69, Wilms, p. 100-101, Bu cümle, polemik kitaplarda daima zikredilmiştir. Bak: İbn Hazm, ibid, II, p. 63; Şahrastânî, ed. Cureton, p. 173, 176.

⁵⁰ The Coptic Version of the N.T. in the northern dialect (Bohairic), Oxford, 1898, p. 334-335.

Radd al Jamil'in yazarının, daha önce Massignon'un da işaret ettiği gibi⁵¹, Kıptice bildiği kesindir, *chidiac* ve *Wilms* ise başka görüştedir⁵². Yinede *chidiac*, *Radd al Jamil*'in yazıldığı muhitin kıpti ortamı olduğunda ısrar etmektedir. Bu kanaat dolaylı olarak *Wilms* tarafında da desteklenmiştir. *Raad al Jamil*'in yazarının kullandığı yeni ahit versiyonunu bilme konusunu işlerken *Wilms*, bu kanaata sahip olmuştur⁵³. Kıptice metnin nakli doğrudur ve yazar bundan dolayı *bohainique* versiyonu seçmiştir. Çünkü *sahidique versiyonda* tezini destekleyen hiçbir destek bulamamaktadır⁵⁴. Bu, Orta-Çağda aşağı Mısır'da görülen kıptî diyalektiği *bohaini* olayı ile açıklanabilir.

Yazar, aynı şekilde *aşar* kelimesinin farklı anlamlarının çok gelişmiş bir açıklamasını vermektedir. Yaygın olan veya başka yerlerde olan şeyleri tekrar ettiğine inanmak oldukça zordur.

Ne olursa olsun, Gazali'nin (niçin Arapça bir incil versiyonuna en küçük bir telmihte bulunmaması, fevkalade zor izah edilebilir. İsa'ya atfedilen ve onun tarafından bizzat zikredilen sözlerin çoğu, incillerde bulunmamaktadır). *İbn Hazm ve al-şahras tari* gibi oldukça meşhur polemicilerce meçhul olan böyle bir delile başvurması, fevkalade zor izah edilebilir.

Fakat, herşeye rağmen bu alıntıların (metnin) yazarının Gazali olduğunu farzetsek bile, bu eseri bitirdiğinden itibaren ve sonraki eserleri, *İsa'yı kendi hesabına* hiçbirşey öğrenmedi diye zikrederken bunu, nasıl unutabilecektir?

d) Eski ve Yeni Ahitteki Bölümlerin Numaraları ve Kitapların İsimlerinin Nakilleri:

"*Radd al-Jamil*"ın yazarı ne Tevratı ne de İncili Gazali'nin münhasıran bütün yazılarında kullandığı genel terimler içinde zikretmemektedir. Ancak *Radd al-Jamil*'in yazarı, Tevrat ve İncilin, muhtelif kitaplardan meydana geldiğinin farkındadır. Bu kitaplardan bazıları, yazar tarafından "*Krallar kitabı*" "*Hakimler kitabı*" (p. 5) yahut "*David'in Mezmurları*" (p. 41) gibi isimleriyle zikredilmişlerdir. Böylece yazar "yeni ahit"i zikrettiği zaman, aynı zamanda "*bölümlerin numaralarını*" da ilave etmektedir. Meselâ, Yuhanna İncili'nin yirmi dördüncü (veya yirmi yedinci) bölümü, (p. 9, 12, 13) veya Markos İncili'nin yirmi dördüncü bölümü (p. 20) yahut, Paul'un *Corinthienslere* (p. 13) mektupları ve Efeslilere Mektupları (p. 22) yahut mektubunun yirmi dokuzuncu bölümü (p. 32) gibi...

⁵¹ R.E. I, VI, 933, p. 526.

⁵² Chidiac, Introduction, p. 59; Wilms, p. 100, n. 1.

⁵³ Wilms, p. 154-164, Yukarıda makalesi zikredilen Padwick'den itibaren Raad al Jamil'i inceleyen herkes tarafından ortaya konulmuştur.

⁵⁴ Chidiac, introduction, p. 58. Burada Kudüs İbrani Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. S. Groll'a karşı minnetlerimi ifade etmek isterim. Çünkü o'nun, bu Kıptice cümle için çok yardımlarını gördüm.

Bu bilgi, özellikle Gazali sözkonusu olunca, tamamiyle olağanüstü niteliktedir. *Oridiaç*, gerekli olan yegane delili ondan çıkarmadan, bu olay üzerine daha önce dikkatimizi çekmiştir. Yani, *Radd al Jamil*'in yazarının kesin manada Gazali olmadığı delilini çıkararak bu olayı zikretmiştir⁵⁵.

Şüphesiz müslüman polemikçiler, *Eski Ahit* olduğu kadar *Yeni Ahit* de çalışmalarında zikretmektedirler. Onlar, Yahudi-Hıristiyan terminolojisinin farklı hıristiyan mezheplerinin farkındadırlar. Fakat onlar, *Radd al Jamil*'in yazarının delil olarak gösterdiği metinleri samimi olarak bildiklerini göstermemişlerdir. *Bu tür bilgileri bildiklerini söyleyenlerin büyük bir çoğunluğu, islamiyeti kabul edenler ve eski inançlarıyla polemığe girenler gibi görünmektedir*⁵⁶. *Bu muhtediler (şüphesiz sadece onlar değil) Raad al Jamil'in yazarı gibi Kitab-ı Mukaddesteki cümleleri A rap harfleriyle nakletmektedirler*⁵⁷.

Çok iyi bilinmektedir ki Gazali'nin mevsuk eserleri, Kitab-ı Mukaddesten hiçbir doğru nakili, eski ve yeni Ahit'in kitaplarından veya Hıristiyan terminolojisinden hiçbir bilgi izini ihtiva etmemektedir. Üstelik Gazali, Kutsal Kitapların, kitaplara ve bölümlere bölündüğününde hiçbir zaman tasavvur etmemiştir.

Gazali'nin "*Radd al Jamil*"ı başka yerlerden bulduğu materyallerle kaleme aldığı şeklindeki yukarıda zikr edilen kanaat kabul edilse bile; Kitab-ı Mukaddestin bu iç taksimi bilindikten sonra; (Aynı fikir düzeyinde, Hıristiyanların adlandırmalarının farklı adlandırılmasında düşünülebilir) Onun, çok samimi bilgisine asla telmihte bulunmadan, sonra da bu tür nakil vermeyi terkettiğini açıklamadan, eski kompozisyon ve nakil metoduna geri dönmesi de düşünülemez. Nitekim bunu, felsefi terminolojiyi ilgilendiren yerde yapmaktadır.

e) *Radd al-Jamil*'de Zikredilen Yazarlar:

Radd al-Jamil'in yazarı eserinin son bölümünde çok sayıda isim zikretmektedir. Bana göre bunlardan bazıları, Gazali tarafından hiçbir zaman zikredilmemiştir. Çünkü "*dil ilimlerini açıkça hakir gören*" Gazalinin aksine, o, dilbilgisi ile ilgilenmektedir. Hatta Gazaliye⁵⁸ sık sık dilbilgisi eksikliğinden

⁵⁵ Introduction, p. 31-33.

⁵⁶ İbn Teymiyye'nin Eski Ahit konusunda sahip olduğu (özellikle Hıristiyanlara karşı polemik eseri olan *al-Ġawâb al-Sahih 'alâ man badala din al-Masih*) bilgilerle, islamiyeti Kabul eden Yahudi Samu'al al-Mağribi'nin *Silencing the Jews*'indeki ile (ed. ve trans M. Perlmann- American Academy For jewis Research, New York, 1964), karşılaştırm. Fakat yine bak: P. Kraus, *Hebraische V. Syrische Zitate in Ismailitischen Schriften*, dans *Der Islam*, XIX, 1930, p. 243-263.

⁵⁷ Meselâ, Samu'al al-Mağribi, adı geçen eser, p. 7; aynı şekilde bak: A. Weston, *Kitâb Masâlik al-Nazar*, dans *JAOS*, XXIV, 1903-1904, p. 319-320.

⁵⁸ Bak: İhyâ, 3. Kısım, V, 110, p. 2047, Gurur ahl al-luğa, Ġawahir al-Qur'ân, Caire, 1329 h. p. 22-24.

dolayı da sitem edilmiştir⁵⁹. Halbuki *Radd al Jamil*'in yazarı, çok ileri bir gramatikal tartışma içinde *Sıbravvıhi* (p. 62, 1.2) zikretmektedir. Yine o, *al-kisâ'iyi* (M. 805) ve *İbn Âmiri* (M. 1031)⁶⁰ ve *al-Farisi*'yi (M. 1134) zikretmektedir⁶¹. Farisi, Gazali'den yirmi yıl sonra ölmüştür. Bu bile özel bir proplem ortaya çıkarabilir. Ancak ben buna çok önem vermiyorum. Çünkü Gazali, al-Farisi'nin eserlerine ve bilgisine önceden sahip olmuş olabilir. Raad al-Jamil'in yazarı ise, al-Farisi'nin 987'de öldüğüne işaret etmektedir⁶².

IV. Gazali'nin Mevsuk Eserlerinde İsa

Gazali'nin eserlerinde İsa konusu, daima bir proplem teşkil ettiği için, başka bir çalışmada bu konuyu üç muhteva içinde teferruatlı bir şekilde ortaya koydum⁶³:

a. *Özel Olarak, Süfi Hikmetlerin Yazarı Olarak*

b. *Bistami ve al-Hallaj gibi mistiklerin grubundan olarak, Hulûl'a (incarnation) inancın örneği olarak.*

c. *Mucizeler gösteren bir Peygamber olarak: Ölüleri diriltme (ihyâ al-Marûtâ). Genelde, Peygamberlik misyonunda mucizelerle verilen destek konusundaki tartışmalar sırasında (Fakat, Radd al-Jamil'dekinden çok farklı bir tâsvir şekli altında).*

Gazali, hiçbir yerde *Trinite* (Tetris) proplemini ele almaz. Ayrıca o, kristolojinin hiçbir tipik teriminide kullanmaz. Diğer yandan, *Radd al Jamil*'de bulunan zengin kristolojiyi bir kenara bıraksak bile, müslüman polemikçi edebiyatında kullanılmasına alışık olduğumuz *uqrum* (aşanım) gibi birçok Hristiyan terimleri, Gazali tarafından bilinmez. Üstelik Gazali, farklı Hristiyan mezheplerini bilmemekte ve onların hulûl (*incarnation*) doktrini konusundaki teolojik tartışması çok zayıf bulunmaktadır. Bu, Gazalinin, Bağdattan hareketinden önce yazdığı kitaplara ve sonraki süfi kitaplarına da uygulanabilir⁶⁴. Bu, özellikle Radd al Jamil'den çok sonra Gazalinin, kaleme aldığı eserlerde çarpıcı bir olay olarak görülmektedir.

⁵⁹ Subkî, Tabaqât, IV, p. 110; Tahâfut, Introduction (par M. Bouyges), s. 26.

⁶⁰ Texte, p. 61, 1.1. Wilms, p. 112'de Chidiac'dan sonra Brockelmann'ı takip ederek ve Kisâi için 805 tarihini veriyor. Chidiac, al-Kisâi'nin XI. yüzyılda yaşadığına inanıyor. Bak: E I. al-Kisâ'i, Gazali tarafından Qustâs âl-Mustaqîm'de zikredilmiştir. V. CHELHOT, P. 80.

⁶¹ Texte, p. 60, 12.

⁶² E I, s. V.

⁶³ Bak: Benim şu makalem: Jesus in AL-Ghazali's Writings, Is there a Concept of Redemption in Islam? (International Association For the History of Religions'da verilen bir konferans metni, temmuz, 1968, Bak Numen, 1970 (Supplement)).

⁶⁴ Mesela bak: al-Iqtisâd, Kahire baskısı, s. 92-94; al-Mustâzhiri, Badawi yayını, p. 110; Ihyâ, V, 1, p. 60-61; al-Maqşad al-asna, Kahire baskısı, p. 98, Gazali bilgisi olsaydı veya Radd al Jamil'in yazarı olsaydı bu proplemlerin tartışması içinde çok bol malzeme kullanmış olurdu.

V. Sonuç

Radd al-Jamil ile, Gazali'nin mevsukiyeti genel olarak kabul edilmiş olan başka eserleri arasındaki büyük farkı tespit ettik. İç deliller kadar, dış deliller de ispat ediyor ki, *Radd al-Jamil*'in, Gazali tarafından yazılmamış olduğunu, bir başkası tarafından yazılmış olduğunu ispat etmişe benzemektedir. Şayet buna, onlara göre, Allah'ın şeriatını değiştirmeyi hedef alan her teşebbüs gibi⁶⁵, Gazalinin, Yahudiler ve Hıristiyanlarla polemige girmenin faydasızlığı şeklindeki genel kanaatını da ilave ettiğimizde, bizi zaruri olarak Gazali'nin *Radd al-Jamil*'i yazmadığı ve onun yazarının onun olmadığı sonucuna götürmektedir.

Belkide birgün *Radd al-Jamil*'in yazarının kim olduğunu tesadüf sonucu öğreneceğiz. Fakat ben şimdiden bu yazarın hüviyetini ilgilendiren hakikate oldukça yakın bir takım telkinlerde bulunmak görüşümdedir...

Radd al-Jamil'in yazarı, sıradan bir müslüman ilahiyatçı değildir. İslâmiyeti kabul etmiş eski bir kıbtî Hıristiyan olması muhtemeldir⁶⁶. Bu durum, onun Hıristiyan kutsal kitapları konusundaki az bilgisini açıklayacaktır. Bu durum, Hıristiyanlığa karşı yazı yazan İslâm polemikçilerinde ve ilâhiyatçılarında nadiren bulunan bir durumdur. Bu olay, onun kıptîce bildiğini ve muhtemelen eski ve yeni Ahit'in Kıptîce versiyonunu kullandığını doğrulayacaktır⁶⁷. Ayrıca bu durum, onun Hıristiyanlığa genel bakışını, Hıristiyan mezhepleri ve onlar hakkındaki polemiklerini de açıklamaktadır. Belkide bu, İslâm-Hıristiyan polemiği için niçin yeni konular önerdiğini, niçin, Hıristiyanlar için (ve Yahudiler) Yeni ve Eski Ahidi tahrir ve tebdil ettikleri şeklindeki meşhur ithamı kullanmadığını⁶⁸, niçin, onun yeterince hadis bilmediği ve İslâm ilahiyat bilgisinin kötülüğü konularını anlamamızda yardım edecektir.

Massignon gibi *Chidiac*'da, *Radd al Jamil*'de İsa konusundaki yazarın özel tutumuna ve Hıristiyanlık hakkındaki bilgisi ve bilgisizliği arasındaki çelişkiye, yani Hıristiyanlığın temel inançlarından bir kaçındaki bilgi çelişmesine işaret etmişlerdir⁶⁹. Bu proplemin ve başka birçok proplemin çözümü, ancak *Radd*

⁶⁵ Yukarıda I. Sahifeye ve 2. nota zikredilen benim makaleme bakınız. Buna Gazalinin, her polemigin insanın dini hayatı için tehlikeli olduğu kanaatinide ilave etmek gerekecektir. Çünkü o, ahlaktan yoksunların sayısında bir artışa yer bırakacaktır. Bunun için polemikler, mümkün ölçüde az olmalıdır. Özellikle bak: İhya, Chapitre 4, V, 1.

⁶⁶ Chidiac, birtakım muhtedilerin, Gazali'nin hocaları olabileceğini daha önce düşünmüştür. Bak: Introduction, p. 32.

⁶⁷ Yukarıdaki 231. sahifeye bak. Aynı şekilde bak: J.W. Swetmann, *Islam and Christian Theology*, II, Londres, 1947, p. 22-25.

⁶⁸ S. Pines, *Israel my Firstborn*, dans *Studies in mysticism and Religion* dedié G. Sholem, Jerusalem, 1967, p. 187.

⁶⁹ Bak: Introduction, p. 63-64, Wilms, p. 210.

al-Jamil'in yazarının, İslâmı kabul eden bir Hıristiyan olduğu hipotezini kabul ettiğimiz zaman mümkün olmaktadır. İşte ben de bu makalede ancak bu hipotezin bir denemesini yaptım.

İbn al-Tayyib'in verdiği nakillerin mevsukiyetini ispata geldiğimizde; *Radd al Jamil*'in yazarının, İslâmiyete girdikten sonra, eski vatanı olan Mısır'ı terketmeyi tercih ettiği hipotezini doğru bulduğumu belirtmek isterim. Bu durumda *Radd al Jamil*'in yazarının, Gazali'nin hocası ve zamanın en büyük ilahiyatçısı olan *İmam al-Haramayn el-Caeyni*'nin yanına, İslâm ilahiyatını öğrenmek için gitmesi ihtimali gerçeğe tamamen uygun düşmektedir. Bu durumda onun, Juveyni'nin fikirlerinden Gazali'ninde etkilendiği gibi etkilendiği düşünülebilir. Belkide bu yaklaşım, *Radd al Jamil* ile Gazali'nin yazıları arasında, bazı yazarların ortaya çıkardıklarına inandıkları benzerliği de açıklayabilir (Meselâ onun, taklidin otoriter inanç karşısındaki tutumu gibi). Yine bu, en azından Juveyni'nin Hıristiyanlığa karşı polemik eseriyle ikiz bulunan yazmalardan birinin olayını açıklayabilir. Daha sonra iki metin karıştırılmış veya bir tek metin olarak telakki edilmiştir. Çünkü onlar, el Juveyni'nin okulundan geliyorlardı. Bunun için birinden biri, *el-Gazaliye* atfedilmiştir⁷⁰.

Ne olursa olsun, İslâmın Monoteist inancı, *Radd al Jamil*'in yazarı üzerinde büyük bir cazibe icra etmiştir. O, *Radd al Jamil*'de çift bir hedef ele almıştır: Müslüman *monoteizminin*, Hıristiyan teslis doktrinine karşı haklılığını göstermek ve *bu doktrini*, müslüman peygamberler arasında İsa'ya özel bir mevkii vererek, İslâm inancına göre, yorumlayarak ispat etmek...

⁷⁰ Bak: Supra, p. 222, 223 ve No: 3.